

РОЗДІЛ 7 ЛІТЕРАТУРА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

УДК 821.162.1–1.09

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.32.1.35>

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛЮБОВНУ ЛІРИКУ ЗБІГНЄВА ГЕРБЕРТА TO THE QUESTION ON THE LOVE LYRIC OF ZBIGNEV HERBERT

Манько Р.М.,

orcid.org/0000-0003-1004-9441

*старший викладач кафедри зарубіжної літератури та полоністики
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

Статтю присвячено дослідженню любовної лірики польського поета двадцятого століття Збігнєва Герберта. У літературознавчій розвідці проблему кохання розглянуто у семантичному, філософському, теологічному, релігійно-навчому, психологічному і суспільному аспекті.

Основну увагу в своєму дослідженні автори приділяють проблемі прочитання ліричних творів Збігнєва Герберта у контексті Аристотелівської концепції шести видів любові: Ерос, Строге, Людус, Прагма, Манія Агапе.

Ознайомившись із працями польських дослідників та літературних критиків (Кароля Войтили, Антонія Семьяновського, Анджея Калішевського, тощо), автори зосередили свою увагу на проблемі рецепції кохання/любови у творчості Збігнєва Герберта.

Авторами виокремлено твори поета, у яких простежується тема кохання. Це вірші із збірок «Подвійне дихання» (1999) («Самотність», «Ніжність», «Астрономія», «Подвійне дихання», «Пісенька про нас», «Дивися море», «Ти навчила мене дивитися» та ін.), «Струна світла» (1956) («Дві краплі», «Ворожба», «Ніке яка вагається»), «Гермес, пес та зірка» (1957) («Епізод», «Шовк душі», «Рожеве вухо»), «Напис» (1969) («Уклала своє волосся»).

У процесі роботи розглянуто поетичний твір «Ти навчила мене дивитися» зі збірки «Подвійне дихання» (1999) у контексті рильківського мотиву внутрішності (середини) троянди («*Das Rosen-Innere*»), обтяженого любовною символікою. Доведено, що внутрішність троянди, розташована в центрі як часового спектру, так і загального композиційного зображення вірша, символізує процес пізнання, який змінює метафізичну суть речей. Для досягнення бажаного ефекту художньої трансформації. Ліричний твір «Шовк душі» Герберта представляє кохання-гру, яка набуває прагматичного характеру. На прикладі вірша «Дві краплі» з дебютної збірки «Струна світла» (1956), доведено величч перемагаючої над смертю сили кохання.

Автори доходять до висновків, що в любовних творах Збігнєва Герберта простежується своєрідність стану закоханої людини, що проявляється найяскравіше в мові, яка набирає особливого потаємного змісту і стає любовним дискурсом.

Ключові слова: кохання, прагнення, пристрасть, ерос, строге, любов-гра.

The article is devoted to the study of the love lyrics of the Polish poet of the twentieth century Zbigniew Herbert. In literary intelligence, the problem of love is considered in the semantic, philosophical, theological, religious, psychological and social aspects.

The main focus in their research is on the problem of reading the lyrical works of Zbigniew Herbert in the context of the Aristotelian concept of six kinds of love: Eros, Strong, Ludus, Pragma, Mania Agape.

After getting acquainted with the works of Polish researchers and literary critics (Karol Wojtyła, Antonij Semyanovsky, Andrzej Kalyshevski, etc.), the authors focused their attention on the problem of reception of love/love in the work of Zbigniew Herbert.

The authors identified works of the poet, in which the theme of love is presented. These are poems from the collections "Double Breath" (1999) ("Solitude", "Tenderness", "Astronomy", "Dual Breath", "Song about us", "Look at the sea", "You taught me to see" etc.), "Straw of light" (1956) ("Two drops", "Heroism", "None that hesitates"), "Hermes, the dog and the star" (1957) ("Episode", "The Seam of the Soul", "Rose Ear"), "Writing" (1969) ("She laid her hair").

In the process of work, the poetic work "You taught me to see" from the collection "Double breath" (1999) is considered in the context of the Rilkean motive of the inner (middle) of the rose ("*Das Rosen-Innere*"), loaded with love symbolism. It is proven that the interior of the rose, located in the center of both the time spectrum and the overall compositional image of the poem, symbolizes the process of cognition, which changes the metaphysical essence of things. To the desired effect of artistic transformation. Herbert's lyrical work "The Silk of the Soul" represents a love-game that acquires a pragmatic character. The example of the poem "Two Drops" from the debut collection "The String of Light" (1956), demonstrates the greatness of the force of love that triumphs over death.

The authors come to the conclusion that in the love works of Zbigniew Herbert is traced a peculiarity of the state of a person in love, manifested most vividly in language, which acquires a special secret meaning and becomes a love discourse.

Key words: love, aspiration, passion, erotic, strict, love-game.

Постановка проблеми. у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Ми часто роздумуємо: чим є кохання? Це явище, почуття чи емоція? А може це якась сила, сильна і непереборна, що змушує бути самовідданим, поринати у вир шаленого обривку часу, втопленого поміж народженням і смертю. Воно є творцем і народження, і смерті. Кохання є основною емоційною потребою людей, і люди шукають його, мріють про нього та почуваються щасливими, коли знаходять. Любов, творячи шедеври мистецтва, увічне миття. Вона ж є і мистецтвом, котрим володіє не кожен, у силу своїх морально-етичних, психологічних та інтелектуальних здібностей. У розрізі цього основним стає не об'єкт кохання, а предмет – здатність кохати. Важливого значення у процесі набуває мова, що набирає особливого потаємного змісту і стає любовним дискурсом, про що писав Ролан Барт [1, с. 18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Творчість Збігнева Герберта є предметом досліджень багатьох найвідоміших польських літературних критиків та літературознавців.¹ В Україні його творчість ще маловивчена. У своєму дослідженні спираюся на найбільш цікаві розвідки, з огляду на обрану мною тему.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідження істоти любові лягло в основу розвитку багатьох концепцій. Наприклад, Еріх Фромм, розвиваючи концепцію зрілого кохання, стверджує, що любов це «позиція, особливість характеру, що проявляється в стосунку до світу взагалі, а не лише до одного об'єкта кохання» [2, с. 55]. Утім філософ відходить від традиційного класифікатора Арістотеля

(Ерос, Строге, Людус, Прагма, Манія Агапе), виділяючи такі типи любові, як: А – братерська, тобто любов до людства, що характеризується не винятковістю; В – материнська, що є безумовною афірмацією пристосування до життя та потреб дитини. Материнська любов – найвищий вияв любові; С – еротична, що є прагненням поєднання із іншою людиною; Д – любов до самого себе; Е – любов до Бога [2, с. 43].

Польський теолог та філософ Кароль Войтила розуміє кохання як зустріч та єднання двох осіб. Він зазначає: «Кохання (...) це не лише бажання, більш того – стрічання і єднання осіб» [3, с. 88]. Філософ дотримується думки, що кохання будучи тим чинником, який єднає чоловіка та жінку, дозволяє їм реалізуватися задля спільної мети. На думку теолога, в основі кохання закладений міцний фундамент довір'я, гідність, віра в чесність партнера. Любов без взаємності приречена на загибель. Кароль Войтила зазначає, що кохання не можливе без відповідальності. «Чим більша відповідальність за особу, тим більше справжнього кохання» [3, с. 117] – стверджує теолог. Кохання є даром, отриманим людиною від Бога.

У своїй психологічній автоеволюційній концепції Морган Скотт Пек говорить про любов як «бажання до розширення власного Я у піклуванні про власний чи чужий духовний розвиток» [4, с. 67].

Соціолог Панос Бардіс кохання розглядає як спосіб задоволення людських потреб. Науковець виділяє три види потреб: фізичні, психологічні та суспільні. Перший – тип Орфея і Еврідіки – представляє кохання, в яке поринають обидві особи для заспокоєння власних потреб та потреб іншого у фізичному, психологічному та суспільному аспекті. Другий – тип Зевса – переоцінка власних фізичних потреб або потреб партнера і одночасна недооцінка потреб нефізичних. Третій вид – тип Пенелопи – цілком протилежний типу Зевса через надання переваги потребам нефізичним на фізичними [5, с. 218].

Концепція кохання відомого психолога Роберта Стенберга полягає на розвитку в його процесі інтимності, пристрасті, рішенні чи обов'язку. У часі тривалості зв'язку динаміка інтимності спочатку бурхлива, що згодом переходить у спокійну. Емоції зводяться до комунікативної функції із здатністю до наростання чи стихання. У процесі пристрасть набуває як позитивного так і негативного емоційного забарвлення. Сила пристрасті визначається відчуттям радості, піднесення, смутку, заздрості, неспокою, а разом з тим, бажанням поєднання із об'єктом кохання, фізич-

¹ Barańczak S.: Uciekinier z utopii (o poezji Herberta). Wrocław 1994. Brzozowski J.: Antyk Herberta, w: Poznanie Herberta 2, wybór i wstęp A. Franaszek. Kraków 1999. Brzozowski J.: „Pan Cogito” Zbigniewa Herberta. Warszawa 1991. Dedeciusz K.: Uprawa filozofii. Zbigniew Herbert w poszukiwaniu tożsamości, w: Poznanie Herberta, red. A. Franaszek. Kraków 1998. Drzewucki J.: Akropol i cebula (o Zbigniewie Herbercie). „Tikkun”. Warszawa, 2004, s. 29. Franaszek A.: Ciemne źródło (o twórczości Zbigniewa Herberta). Londyn 1998. Kaliszewski A.: Gry pana Cogito. Wyd. I. Kraków 1982. Kornhauser J.: Uśmiech Sfinksa (o poezji Herberta). „Wydawnictwo literackie” Kraków 2001. Kornhauser J.: Herbert z odległej prowincji. „Nowy wyraz” 1973 nr 1/2. Łukasiewicz J.: Z. Herbert. Wrocław, 1968. Łukasiewicz J.: Poezja Zbigniewa Herberta. Warszawa 1995. Libera A.: Traktat Zbigniewa Herberta. „Literatura” 1974 nr 19, s. 10. Mikołajczyk M.: W cieniu heksametru, Zielona Góra 2004, s. 104. Mociąg W.: O poezji Zbigniewa Herberta W. „Polska Akademia Nauk” oddział w Krakowie 1986. Przybyłski R.: Między cierpieniem a formą; [w tenże] To jest klasycyzm. Warszawa 1978, s. 146–149. Rafałska B.: Noblisci o Herbercie // Gazeta Lwowska. 1998. № 14 (177). 14 sierpnia. S. 4. Taranienko Z.: Rozmowy z pisarzami. Warszawa, 1986. S. 432. Trznadel J.: Hańba domowa. Rozmowy z pisarzami. Wydawnictwo „Test”, Lublin 1990.

ної близькості, чи теж сексуальної. Пристрасть часто ототожнюють із коханням, згасання пристрасті сприймається, як кінець кохання. Третій складник концепції Стенберга рішення чи обов'язок – бажання створити міцний зв'язок, що є добровільним рішенням, свідомою позицією обох партнерів [6, с. 12–15].

У філософському аспекті розуміння явища кохання та його дефініції розходяться, внаслідок акцентуації елементів, способів детермінації актів та зовнішніх та внутрішніх чинників. Визначення кохання залежить від розгляду його природи, значення та символічного змісту, а також його метафізичного, феноменологічного, антропологічного, етичного та культурного значення. Феномен любові обіймає невичерпність інтерпретаційних досліджень, у яких чим глибше вникаємо суть проблеми, тим більше зустрічаємо прихованості, розчарування у власному *fatum*, трепет перед красою та величчю *logos*.

Розгалуження любовних відтінків (від Еросу до Агапе) свідчить про пошуки адекватних, часом сублімованих пояснень її сенсу та значення.

Формування мети статті: виявлення, дослідження, систематизація та інтерпретація любовних аспектів лірики Збігнева Герберта. Завдання нашої роботи: дослідити та систематизувати філософсько-поетичні пошуки Герберта у сфері любовної лірики; простежити передумови появи видів кохання в поезії автора; з'ясувати та пояснити особливості ліричного героя у контексті досліджуваних творів; виявити, у чому полягає новаторство Герберта у сфері любовної поезії; проінтерпретувати вибрані поезії автора, з'ясувати й описати особливості поетичної мови у творах Збігнева Герберта.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відомий сучасний філософ Антоні Семіановскі у своїй праці, присвяченій аналізу кохання «Зрозуміти кохання: феноменологія і метафізика любові» зазначає: «У любові людина знаходить особисте щастя. Кохаючи, разом з коханою людиною віднаходить власне місце в житті. Любов дає людині притулок і безпеку, віддаючи себе коханій людині, стається більш собою і у собі» [7, с. 5]. Тобто, любов – заангажована розумова та емоційна відповідь на прийняті вартості, любити – це надавати зміст власному існуванню. Розглядаючи людське існування у контексті даної гіпотези, мимохідь доходимо до висновку про приреченість на любов, яка може набути різних облич, чи теж кольорів.

Виходячи з різноманітності попередніх ідей, а також широти самого поняття, можна стверджувати, що поезії Збігнева Герберта притаманна любов до народу, любов до рідного міста, любов матері до сина, сина до матері та любов до коханої, а також особлива любов до предмета, про який він пише. Утім постає питання: чи поняття любов і поняття кохання є тотожними. Однозначно ні, бо хоча й використовуються як синоніми, мають різні значення та семантику. Якщо любов обіймає почуття глибокої сердечної прив'язаності до кого-, чого-небудь [8, с. 464], то кохання – почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі [8, с. 313].

У творчому доробку Збігнева Герберта віршів про кохання небагато. Це твори із збірок «Подвійне дихання» (1999) («Самотність», «Ніжність», «Астрономія», «Подвійне дихання», «Пісенька про нас», «Дивися море», «Ти навчила мене дивитися» та ін.), «Струна світла» (1956) («Дві краплі», «Ворожба», «Ніке яка вагається»), «Гермес, пес та зірка» (1957) («Епізод», «Шовк душі», «Рожеве вухо»), «Напис» (1969) («Уклала своє волосся»). Немає потреби проводити детальний аналіз кожного з них; варто звернути увагу на твори, які найкраще охоплюють проблему.

Розглянемо поетичний твір «Ти навчила мене дивитися» зі збірки «Подвійне дихання» (1999). Дочасна сліпота ліричного суб'єкта на речі змінюється з появою об'єкта кохання. У взаємодії один на одного народжується істина, так звана міра буття себе і коханої особи. Цей своєрідний вияв егоїзму є нівелюванням меж з альтруїзмом. Істина, акт пізнання криє бажання, ерос, пристрасть. Вагомим елементом цього є **ordo amoris** (порядок любові), присутній в етосі кожної людини, і приналежний до системи її перфекційних цінностей. *Ordo amoris* є ядром етосу і має істотний вплив на управління діями одиниці. Його можна вважати основним чинником існування людини, яка вдається до вибору із орбіти *ordo amoris*. Об'єкт протилежної статі може приваблювати особу, або ж відштовхувати. Так, на думку Макса Шелера, проявляється *ordo amoris*. Науковець висуває думку, що кохання як емпіричне відчуття має здатність творити реальність ірраціональну не лише в сфері буття, а й у сфері собі подібних. Складовими ірреальності є погляди, думки, символи, реалії.

Кохання у представленому творі є синтезом **ероса і манії**. Особливого змісту надає мотив середини, центру. Відчувається перебування молодого автора під впливом творчості Рільке, котрого він вважав одним із батьків сучасної поезії. Герберт застосовує рільківський мотив

внутрішності (середини) троянди («*Das Rosen-Innere*»), з метою досягнення ефекту художньої трансформації. Як і Рільке, він надає поетичному еквіваленту феномену троянди, дещо обтяженого традиційною символікою, змісту еротичного втаємничення. Це є ідеальним синтезом внутрішнього і зовнішнього світосприйняття ліричного суб'єкта, внаслідок чого, на перший план висувається проблема часу і гіперболізованого простору, що вступає у категоріальну опозицію **до і після**. Внутрішньо насичений і багатий реальний світ ліричного суб'єкта підкреслено лексемами-символами «калейдоскоп» і «живописці». Простір **до**, набуває «банальних кольорів» і стає «*тиньком реальності*», що знаходиться у центрі як часового спектру, так і загалом композиційного малюнка вірша бачимо **внутрішність троянди**, що уособлює акт пізнання. Змінюється метафізична суть речей. В основу даного пізнання закладено думку: «*Nie myślałem że w piersi człowieka mieszka serce*» (Не думав, що в грудях людини проживає серце) [9, с. 10]. Таке своєрідне уособлення надає автономного характеру серцю в тілі людини, і веде до розмежування фізичного і духовного її стану, навіює відчуття зародження любові. Любов стає не лише актом пізнання, а його духовним наповненням, про що сказано в останньому рядку терцета першої частини: «*Nie mogłem wyobrazić sobie wnętrza róży wnętrza obłoku*» (Не міг уявити собі троянду в середині, хмару в середині). Автор демонструє перехід до тілесного через духовне. Цей процес підпорядковується автономії любові. Поняття **внутрішність троянди** Герберт підсилює поняттям **внутрішність хмари**. Пізнання **внутрішності** є шляхом до відкриття нового, досі не звіданого мінливого простору: «*prowadzisz lekko w trzeci wymiar jak jasny płomień który drąży*» (провадиш із легкістю у третій вимір як ясне полум'я що тремтить). Варто зазначити, що метафори **внутрішність хмари** та **внутрішність троянди** з'являються також в останньому терцеті другої частини, але автор змінює їхню послідовність, виводячи на перший план **внутрішність хмари**. Поет ще раз наголошує на домінантності духовного над тілесним. З точки зору Герберта, процес пізнання є лише перехідним етапом у житті. Набутий досвід дозволяє по-іншому бачити і сприймати світ. Сучасна американська письменниця Елін Хільдербранд зауважує: «У коханні відкрито мені нову браму в світ цінностей. Вхожу тією брамою в неї і реаую на нове світло» [10, с. 176].

Вид **строге** проявляється у поетичному творі «Дві краплі» з дебютної збірки «Струна світла»

(1956). За словами самого поета, вірш був одним з найперших, написаних у бомбардованому Львові [11, с. 41]. Анджей Калішевський вважає основною темою твору смерть. У монографічному дискурсі «Ігри Пана Коґіто» він зазначає: «Дві краплі» – вірш про смерть. Трагічним є те, що вона забирає людей, які мають відчуття особистого щастя» [11, с. 48]. На цю думку наводять останні рядки твору: «*do końca byli podobni jak dwie krople zatrzymane na końcu twarzy*» (до кінця були схожі як дві краплі що затримались на красчці обличчя)², де відчутно потужне звучання мотиву смерті і невимовної туги за втраченою закоханих. Автор, здається, зумисне парафразує відоме польське прислів'я «*Podobne, jak dwie krople wody*» (Схожі, як дві краплі води), щоб налаштувати на сприйняття тексту. Герберт вводить читача у вир кохання, щоб показати його протистояння злій реальності. Молоде подружжя ніжно обнімається, на фоні міста, яке божеволіє від крику його мешканців, що шукають порятунку у підвалах будинків, не звертаючи увагу на все, що відбувається довкола. Опис реальності вкладено автором у три рядки: «*Lasy płonęły*» (палали ліси), «*ludzie biegali do schronów*» (люди бігли до сховищ), «*Gdy było bardzo źle*» (коли було дуже погано). Ця потужна лексика, спрямована на створення ореолу зловісності. Герберт зміщує акценти, опоетизовуючи силу кохання та надаючи їй сакрального значення: «*Lasy płonęły – /a oni/ na szyjach splatali ręce/ jak bukiety róż*». Чи не звучить аналогічно до слів, сказаних Розою Венедою: «Не жалій троянди, коли горять ліси» з драми Юліуша Словацького «Лілля Венеда». Герберт, показує своє справжнє ставлення до закоханих, жаліючи троянди, тому що ліси горять. Реальний простір використовується автором як тло для дій закоханих, котрі «*na szyjach splatali ręce*» (на шиях сплітали руки), «*okryci jednym kocem szeptali słowa bezwstydne*» (одним накрившись коцом шепотіли слова безсоромні). Поет використовує мотив дзеркала, тобто дзеркальної поверхні, яка зберігає образ коханої людини для передачі трагічності їх смерті та перемоги кохання над нею: *Skakali w oczy naprzeciw/i zamykali je mocno/tak mocno że nie poczuli ognia/który dochodził do rżęs*. Це звучить як перегук із рядками «*wiesz że jeśli miłość to tak jak wieczność bez przed i po*» [112, с. 311] з вірша «Jeśli miłość» Яна Твардовського, де, як і у Герберта, звучить ідея вічного кохання. Остання строфа починається рядками: «*do końca byli mężni / do końca*

² Тут і далі цитата за виданням: Герберт З. Поезії [Текст] / Пер. укр. мовою В. В. Дмитрука. – Львів: Каменяр, 2007. С. 54–55 : іл. – Польськ., укр. мовами.

byli wierni». Герберт зосереджується на прикметнику «мужні». У чому проявляється мужність молодих людей? У збереження найбільшої цінності людства – кохання, яке є даром Бога, у руйнівному світі, де панує зло, страх і хаос. Мужність закоханих – у перемозі над глобальним катаклізмом війни, який є ворогом людства.

Забарвлений у відтінок **людусу** з колористики кохання ліричний твір «Шовк душі». Він цікавий не лише смисловим, а й емоційним наповненням. Автор представляє діалог, побудований лише на фізичній близькості: *«тільки сліпий смак/і німий дотик/бігали поміж нами/коли заглиблені в себе/лежали ми поруч»*. Ліричний герой прагне зрозуміти глибини душі жінки, щоб пізнати *«що там носить»*. Пізнання внутрішнього макрокосмосу приносить ліричному суб'єкту глибоке розчарування. Замість духовно багатого світу жінки

він бачить холодний матеріальний розрахунок. У «Шовку душі» автор демонструє жіночу гру в користоловство, в основі якої фізична задоволеність. Це своєрідний приклад кохання-гри, яке переростає в **прагму**.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Розгляд любовної лірики Збігнева Герберта – це у кожному випадку ледь намічений шлях власних пошуків. У вибраних творах автора простежується своєрідність стану закоханої людини, що проявляється найяскравіше в мові, яка набирає особливого потаємного змісту і стає любовним дискурсом.

Варто зазначити, що тема дослідження не повністю вивчена і може послужити для подальшого і є літературознавчого вивчення, а результати здійсненого аналізу можуть бути використані у процесі проведення подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Barthes R. Fragmenty dyskursu miłosnego. Warszawa : Wydawnictwo KR, 1999. 46 s.
2. Fromm E. O sztuce miłości. Poznań : Dom Wydawniczy REBIS, 2004. 131 s.
3. Wojtyła K. Miłość i odpowiedzialność. Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1986. 255 s.
4. Peck M.S. Droga mniej uczeęszczana. Nowa psychologia miłości, tradycyjnych wartości i rozwoju duchowego. Warszawa : Wydawnictwo MEDIUM, 1998. 231 s.
5. Rostowski J. Zarys psychologii małżeństwa. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. 408 s.
6. Wojaczke B. Psychologia miłości. Intymność. Namiętność. Zaangażowanie. Gdańsk : GWP , 2003. 258 s.
7. Siemianowski A. Ks. Zrozumieć miłość: fenomenologia i metafizyka miłości. Bydgoszcz : Labirynt, 1998. 300 s.
8. Словник української мови, тт. 1–11. Київ: «Наукова думка», 1970–1980. Т. 4. 564 с.
9. O miłości. Antologia / pod red. M. Grabowskiego. Toruń : UMK, 1998. 178 s.
10. Herbert Z. Podwójny oddech: prawdziwa historia nieskończonej miłości. Gdynia : Wydawn. Małgorzata Marchlewska, 1999. 107 s.
11. Kaliszewski A. Gry Pana Cogito. Kraków : Wydawn. Literackie, 1982. 242 s.
12. Twardowski J. Wiersze. Białystok : Wydawnictwo Łuk, 1993. 390 s.